

Петро КРАЛЮК,
доктор філософських наук, професор,
проректор Національного університету «Острозька академія»
Petro KRALIUK,
Doctor of Philosophy, professor,
Thevice-rector of the National University of Ostroh Academy

**РОЛЬ СХІДНИХ ПРАВОСЛАВНИХ ПАТРИАРХІВ
В ОРГАНІЗАЦІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ**

**THE ROLE OF THE EASTERN ORTHODOX PATRIARCHS
IN THE ORGANIZATION OF KHMELNYTSKY UPRISING**

SUMMARY

The article shows that since the end of XVI and the first half of the XVII century Ukrainian lands were under attention of the highest dignitaries of the Eastern Orthodox churches. They visited Constantinople, Antioch and Jerusalem patriarchs and other hierarchs. It was one of the elements of a geopolitical game of the Ottoman Empire in Eastern Europe. This state tried to use the religious (now Orthodox) factor in their goals. In particular, the Eastern patriarchs implemented steps to prevent the union of Orthodox Polish-Lithuanian Commonwealth with Catholics. The Ottoman Empire was interested in destabilizing the situation in the Polish-Lithuanian Commonwealth through fomenting a conflict between Orthodox and Catholics. In fact, higher Orthodox clerical establishment of the Ottoman Empire was preparing and realizing the explosion of Cossack rebellion directed by Bohdan Khmelnytsky.

Шановне товариство!

Церковна історія України першої половини й середини XVII ст. в українській історіографії осмислюється переважно в контексті боротьби між католиками й прихильниками унії, з одного боку, і прихильниками «старожитнього» православ'я – з іншого. До того ж ця боротьба розглядається найчастіше як внутрішня. Хоча певна увага приділяється й зовнішньому чиннику – католицькій експансії, яка йшла з Заходу.

При цьому наша історіографія дистанціюється від турецького чинника. Складається враження, що він не відігравав жодної ролі в тій боротьбі. Хоча неупереджений огляд добре відомих фактів показує, що це далеко не так. Зрештою, наші історики практично не працювали з турецькими (османськими) джерелами, а також документами Константинопольського та інших східних патріархатів. Гадаю, робота з ними допомогла би багато що прояснити.

Відомо, що в XVII ст. сунітська Османська імперія належала до супердержав: її володіння розкинулися на трьох континентах – в Азії, Африці й Європі. На Сході їй

протистояла шийтська Персія, на Заході – католицький світ, де ударною антитурецькою силою стала імперія Габсбургів (Австрія). Проводячи західну політику, турецькі султани були зацікавлені в тому, щоб не допустити консолідації європейських країн. І не останню роль у цьому відігравав релігійний чинник.

У той час Західна Європа розкололася конфесійно на католиків і протестантів. Цей розкол був на руку Османській імперії. І щоб нашкодити католикам, вона підтримувала протестантів. Показово, що протестантизм (передусім кальвінізм) утвердився й почав домінувати на теренах Трансільванії – однієї з тогочасних дунайських держав, яка була у васальній залежності від Османської імперії й знаходилася на передньому фронті протистояння Габсбургам. Окрім того, турки намагалися використовувати ще й православний чинник – тим паче, що всі східні патріархи перебували на теренах Османської імперії і так чи інакше залежали від турецьких султанів.

Хоча конфлікт між католиками й православними до того часу мав давню історію, проте зберігалось уявлення, що і одні, й другі – християни. Між ними існували контакти (як-от Флорентійська унія 1439 р.). В інтересах очільників Османської імперії було не допустити єдності католиків і православних, а то й посприяти конфлікту між ними. Тим паче що турецькі султани мали серйозний важіль, з допомогою якого могли істотно впливати на ситуацію.

В інтересах Порту було не допустити об'єднання Московії з католицьким світом, а також створити зони конфесійної напруги між православними і католиками у Східній і Південній Європі. Натомість католики шукали шляхів до укладення унії з православними – зокрема тими, що жили за межами Османської імперії.

У цій ситуації католики самі створили привід для напруги між ними і православними. Мається на увазі прийняття 1582 року католицькою церквою Григоріанського календаря. Була надія, що й інші християни, у тому числі православні, приймуть його, оскільки цей календар ґрунтувався на точніших астрономічних розрахунках і фактично не торкався догматичних питань. Проте східні патріархи, зокрема Константинопольський Єремія, відмовилися від календарної реформи. 1583 року Єремія провів Собор, на якому її засудив. Правда, після цього він пішов на певні контакти з католиками і навіть подавав надію, що в перспективі православні приймуть календарну реформу. Це вартувало йому патріаршого престолу. І хоча Єремія з часом повернувся на нього, однак уже не йшов ні на які поступки католикам у питаннях цієї реформи. Імовірно, тут дався взнаки вплив османської влади²⁵. Представники останньої добре прорахували, що неприйняття православними Григоріанського календаря призведе до конфліктів між ними й католиками. На українських теренах, зокрема у Львові²⁶, на «календарному ґрунті» дійшло навіть до серйозних конфліктів, а в українській поле-

²⁵ Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 53-55.

²⁶ Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У трьох книгах. – К.: Либідь, 1994. – Книга друга. – С. 161-162.

мічній літературі кінця XVI — початку XVII ст. питання календарної реформи було одним з найголовніших. Фактично перший український друкований полемічний твір — «Календар римський новий» Герасима Смотрицького — присвячений саме йому²⁷. До речі, протестанти теж спершу відмовлялися приймати Григоріанський календар, що посилювало напругу між ними й католиками.

Саме після календарної реформи розпочинаються активні вояжі православних ієрархів з Османської імперії на терени Східної Європи, зокрема й в Україну. З чим була пов'язана така активність? Формально — до Москви їхали нібито «по милостиню», тобто розжитися грішми. Та головне — вони почали втручатися в церковне життя на українських землях.

Майже за 600 років існування Київської митрополії (з часів хрещення Русі) ніхто зі східних патріархів не відвідував Русь-Україну. А тепер вони стали тут частими гостями. 1586 року на українських теренах побував Антіохійський Патріарх Йоаким, який, між іншим, надав ставропігію Львівському братству. Тепер це братство виходило з-під влади місцевого єпископа й безпосередньо підпорядковувалося Патріарху. Буквально за два роки, в 1588—1589 рр., сюди приїхав згадуваний Константинопольський Патріарх Єремія. Тоді ж таки він побував у Москві, де дав згоду на існування Московської Патріархії²⁸.

Єремія здійснив чимало перемін у церковному житті України, які важко назвати конструктивними. Михайло Грушевський, який зазвичай позитивно ставився до православних діячів, писав, що цей ієрарх «вмішався в місцеві відносини дуже різко й не дуже щасливо й активно, не рахуючись з місцевими обставинами й відносинами, з тутешніми практиками й звичаями». Далі вчений, продовжуючи характеристику діяльності ієрархів, розвинув думку: «Йоаким, як ми бачили, осудивши незвичайно різко місцеву єрархію, задумав поставити над нею контроль і цензуру братств. Єремія прийняв сей погляд, а zarazом, помітивши різні непорядки чи відступлення від грецьких звичаїв і канонів, взявся до репресій над єрархією, скинув митрополита, загрозив скиненням владикам, окружив їх атмосферою погроз і кар. Чоловік нерозважний і занадто похопливий, він виявив багато нетактовностей в сих своїх розпорядженнях, робив їх, не порозумівши справ, видавав і брав назад, а при тім трактував нашу єрархію дуже зневажливо і різко»²⁹. Звісно, можна говорити, що Єремія погано знав українські реалії, чогось міг і не врахувати.

Однак не варто думати, що Патріарх, перебуваючи на українських землях, діяв спонтанно. Він проводив певну лінію, маючи на меті створити в Україні підконтрольні йому ставропігійні інституції, а по можливості й установити жорсткий контроль за ієрархією Київської митрополії. Для чого він це робив? Гадаю, зрозуміло — щоб не допустити зближення православних Речі Посполитої з католиками.

²⁷ Смотрицький Г. Ключ царства небесного. — Житомир, 2005. — С. 29-50.

²⁸ Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. — С. 203-218.

²⁹ Грушевський М. С. Духовна Україна. Збірка творів. — К.: Либідь, 1994. — С. 203.

Далі Грушевський пише: «...слідом за патріархами заройлась Україна різними іншими грецькими ерархами, серед яких не можна було відрізнити правдивих від самозванців, розплутатися в грамотах, які вони приносили нібито від патріархів, жадали грошей, рішали спори, видавали засуди»³⁰. Як бачимо, вчений вважав, що масова поява священнослужителів з Османської імперії була пов'язана з меркантильними інтересами. Звісно, можна допустити, що серед цієї братії були авантюристи, які приїхали задля наживи. Та все ж складається враження, що такий відносно масовий наїзд православних священників з Османської імперії не був випадковим. Чи не було серед них агентів, які працювали на турків?

Безперечно, турки були зацікавлені не допустити унійного процесу — власне поєднання католиків і православних — у Речі Посполитій. Не вдаючись у деталі, звернемо увагу на один відомий факт. 1596 року у Бресті одночасно відбулися два Собори: на одному підтримали унію, на іншому, де зібралися православні ортодокси, її засудили. На православному Соборі був присутній представник Константинопольського Патріарха Никифор. Уже після Собору влада Речі Посполитої звинуватила його у шпигунстві на користь турків. І хоча православні ортодокси усе заперечували, до цієї особи було чимало запитань. Православний полемічний твір «Пересторога», написаний буквально слідами цих подій, хоча й виправдовує Никифора, проте наводить факти, які змушують засумніватися в його доброчесності. Зрештою, навіть сам князь Василь-Костянтин Острозький, який спочатку опікувався Никифором, потім фактично відмовився його підтримувати³¹.

Після того як було укладено Унію, Константинопольський Патріархат продовжував посилати своїх представників в Україну. Головним центром православної опозиції на початку XVII ст. став Київ. Тут у Печерському монастирі 1612 р. оселився Софійський митрополит Неофіт, який почав виконувати єпископські функції: святив церкви, ставив священників і дияконів тощо³². Загалом, дивно, що митрополит, під духовною опікою якого перебуває Болгарія, покидає свою митрополію і їде в Україну. Невже з доброї волі? Чи, можливо, його змусили це зробити, давши певне завдання?

Цікаво, що в той час у полемічній літературі починає творитися міф про те, що православним християнам під турецьким султаном жити краще, ніж у Речі Посполитій. У цьому випадку маємо свідоме перебільшення. Звісно, не варто демонізувати Османську імперію, але казати про велику віротерпимість цієї держави теж не слід. Тим паче що тут релігійні інституції жорстко контролювалися владою. Щодо Речі Посполитої, то це була одна з найбільш віротерпимих країн Європи. Очевидно, комусь потрібен був міф про «хороше життя» православних християн під турецьким султаном. Тому виникає запитання, чи не готували православні полемісти приєднання

³⁰ Там само. — С. 203-204.

³¹ Українська література XVII ст. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 42-46.

³² Грушевський М. Історія української літератури. — К.: Обереги, 1995. — Т. VI. — С. 20.

українських земель до Османської імперії? Зрештою, у другій половині XVII ст. турки захопили частину Правобережної України.

1620 року Єрусалимський Патріарх Феофан без згоди на те влади Речі Посполитої висвятив Київського митрополита й єпископів Київської митрополії. Таким чином відбулося відновлення ієрархії православної церкви в Україні й Білорусі. Феофан мав повноваження від Константинопольського Патріарха. При ньому ж був екзарх цього патріарха Арсеній. Цікаво, що перед відновленням православної ієрархії Київської митрополії Феофан побував у Москві, де теж учинив певні священня³³.

Певно, наївно вважати, що Феофан здійснив візит з власної ініціативи. Зважаючи на особливості цього візиту, можемо стверджувати, що він мав бути санкціонований турецькою владою. Відновлення Феофаном у Москві патріаршества створювало умови для перетворення Московії на такий собі «оплот православ'я», який би протистояв Речі Посполитій, де верховна влада була в руках католиків. У цій же державі залишалися значні православні регіони — українські й білоруські землі. Москва в такій ситуації мала стати для них «притягальною силою», тим самим створюючи серйозні проблеми Варшаві. Відтак остання «вибувала б з гри», не маючи можливості воювати з Османською імперією. А саме тоді, коли здійснювалася ця «православна спецоперація», Туреччина вела серйозну війну з Річчю Посполитою, яка закінчилася грандіозною Хотинською битвою 1621 року.

У цьому контексті й маємо осмислювати відновлення Патріархом Феофаном ієрархії Київської митрополії. Він не лише висвятив єпископів і митрополита, а й широко роздавав ставропігійні права. Наприклад, такі права отримали Київське, Луцьке, Слущке, Львівське й інші братства, вийшовши з підпорядкування місцевого духовенства. Показово також, що ієрархи Феофанового священня однозначно орієнтувалися на Москву, посилаючи туди делегації. І навіть пропонували московському цареві взяти їх під свою опіку.

Ієрархів Феофанового священня не визнавали представниками влади Речі Посполитої. Самого ж Феофана вважали турецьким шпигуном. Висвячені ним ієрархи майже не виїздили з Києва, перебуваючи під збройним захистом козаків.

Ієрархія Феофанового священня існувала паралельно з уніатською (обидві претендували на успадкування колишньої Київської митрополії), що створювало для влади Речі Посполитої проблему, яку треба було, поки не пізно, вирішувати. Це спробував у 30-х рр. XVII ст. зробити новообраний король Владислав IV Ваза. Він, затвердивши 1633 року Київським православним митрополитом Петра Могилу і узаконивши існування православної церкви в Речі Посполитій, домігся того, що нові православні очільники зайняли лояльну позицію до влади. Водночас вони були налаштовані проти козацтва, яке підтримувало ієрархів Феофанового священня.

³³ Грушевський М. С. Духовна Україна. Зб. тв. — К.: Либідь, 1994. — С. 249-254.

Ситуація змінилася 1648 року, коли Богдан Хмельницький підняв повстання. Перед цим він уклав договір з турками, за яким вони мали допомогти козакам. Що й зробили, приславши Хмельницькому кримських татар, які становили майже половину його повстанського війська. Тогочасні архиєреї православної Київської митрополії не схвалювали таких дій. Принаймні намагалися займати нейтральну позицію. Проте Хмельницького підтримали прислані з Османської імперії православні ієрархи. 27 грудня 1648 року Єрусалимський патріарх Паїсій вітав козацького гетьмана, а під час урочистої служби без сповіді (!) відпустив йому не лише минулі, а й майбутні гріхи. Цікаво, що після київського візиту Паїсій подався до Москви, де, зокрема, зустрівся з царем Олексієм Михайловичем, який 1654 року після Переяславської ради «взяв під свою руку» гетьмана Хмельницького з військом Запорозьким³⁴.

Загалом, показово те, що всі східні патріархи, які приїздили в той час в Україну і втручалися в місцеві церковні й політичні справи (Єремія, Феофан, Паїсій), були пов'язані з очільниками Московії і фактично працювали над тим, щоб православні Київської митрополії опинилися в орбіті московського впливу. Це відповідало інтересам Османської імперії, оскільки створювало конфронтацію між Московією і Річчю Посполитою, допомагало туркам зберегти свої позиції і впливи у Північному Причорномор'ї, а по можливості, навіть розширити тут свої володіння.

Паїсій залишив при Хмельницькому свого повіреного – Коринфського митрополита Йоасафа. Це досить «дивна» особистість. Він перебував при гетьмані в Чигирині, де здійснював урочисті богослужіння. Йоасаф навіть подарував Хмельницькому меч, освячений на Гробі Господньому. Символічний подарунок!

Цікаві свідчення про Йоасафата подає анонімна «Дума козацька о війні з козаками під Берестечком», яка була написана відразу після цієї відомої битви. Саме під час Берестецької битви Йоасафат загинув. Автор «Думи козацької...», який, безперечно, був православним і симпатизував козакам, з боєм говорить про смерть пастиря:

«Все світ спужає, коли пізнає: МИТРОПОЛИТ забитий.
В той же порі ту а був з КОРИНФУ ой старець знаменитий»³⁵.
Та все ж автор осуджує діяння цієї людини:
«О дідчії коси, сто дідьків в носі: твоя то справа била
З твоїми чернцями, монастирцями, богдай се і не снила.
Ви підбивали, ви розгішали, хоругви нам святити
Свинець давали і примішали, щоб єсмо ляхів били»³⁶.

Із цих слів однозначно випливає, що Коринфський митрополит разом з присла-

³⁴ Каптерев Н. Характер отношений России к православному Востоку. – М., 1885. – С. 181-207.

³⁵ Слово многошнне. – К.: Аконті, 2006. – С. 506.

³⁶ Там само.

ним з Османської імперії православним духовенством провокував козаків на війну з поляками. Цього автор не сприймає й осуджує:

«Кров наша била, нас боронила у Жовтих Вод. Бог з нами
Ви запалили і світ згубили вашими пихотами»³⁷.

Більше того, автор пісні вважає, що «боронити віру» козакам не було сенсу, адже Річ Посполита в релігійному сенсі була державою дуже толерантною. Зрештою, конфесійні противники православних не чинили їм якоїсь великої кривди:

«Мовите ВІРА: дадь в Польщі міра вся ЄРЕСЬ заживає:
Жид, і поганин, і аріанин покой о віру має.
Ми дурні були: о віру били, бо ви нас так учили.
Щоб есте віру зо всього миру руського вигубили.
Ви бунтували, бисьте пропали. А козакам УНІТИ
Що провинили, в чім прогрішили козакам ЄЗУВІТИ?»³⁸.

Ці рядки повністю заперечують традиційні в українській історіографії уявлення про роль релігійного чинника у повстанні під проводом Хмельницького. Якщо виходити з розуміння автора, то цей релігійний чинник був зумовлений не якимись переслідуваннями православних, а пропагандою, яку проводив митрополит Йоасаф і йому подібні. Вони цілеспрямовано нацьковували козаків, щоб ті воювали з ляхами. І, схоже, такі уявлення відповідали реаліям.

З цієї ж пісні дізнаємося, що під час Берестецької битви було схоплено турецького посла до Хмельницького, який їхав до нього з якимись грамотами. Цей епізод засвідчує, що Хмельницький активно контактував з турками. І, очевидно, не останню роль тут відігравали священнослужителі, прислані з Порти.

Загалом, можемо констатувати, що православне духовенство Константинопольського та інших східних патріархатів наприкінці XVI — початку XVII ст. відіграло не останню роль у «гібридній війні», яку вела Османська імперія проти Речі Посполитої. У цій війні воно не лише працювало на турецьку владу, а й підіграло Московії, яка стала «православним царством» і почала претендувати на православні землі у Східній Європі. Одним з результатів цієї прихованої війни стала Переяславська рада 1654 року.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.